

isiklikumate või individuaalsemate põhiväärtuste suunas. See teadmine võimaldab vaadelda samal ajal talletatud eluloojutustusi uues võtmes.

Kokkuvõttes on „Balti elulugude” voorusteks nii temaatiline mitmekesisus ja haaravus kui ka seniste elulookogumikega võrreldes sügavam analüütilisus. Eestlaste, lätlaste ja leedulaste eluloojutustuste tõlgendamiseks kasutavad autorid muu hulgas Pierre Bourdieu sotsiaalse ja kultuurilise kapitali mõisteid, Erving Goffmani raamanalüüsi, Alessandro Portelli era- ja avaliku sfääri definitsoone, Anton Steeni postsotsialistliku eliidi uurimusi, Emmanuel Lévinase Teise-käsitlust, Piotr Sztompka ning Aili Aarelaid-Tarti kultuuritrauma teooriat. Viimane on küll asjakohane kiirete ühiskondlike muutuste individuaalse tõlgendamise tööriistana, kuid lihtsustava rakendamise korral (Reiteri artikkel) kätkeb endas nii üledramatiseerimise kui ka skemaatilise pealiskaudsuse ohtu.

Toimetajate sissejuhatuses rõhutatakse õigustatult põlvkondade erinevaid traumaatilisi kogemusi, kuid miskipärast tuletatakse sellest põlvkondadevahelise majandusliku, sotsiaalse ja haridusliku järjepidevuse nõrkus (lk. 14). Et keerulistel aegadel juhinduti eri olukordades käitumise erinevatest reeglitest, ei tähenda siiski automaatselt kõigi trauma subjektide isiksuste skisofreenilist lõhenemist. Koduse kasvatus, perekondliku kogemuse ja moraalse järjepidevuse rolli üleminekuaegadel pole tõesti ametlikes allikates dokumenteeritud, kuid just rohujuuretasandi pilk elude, perede ja kodude lugudele võimaldab vaimset sidusust paremini tabada. Seda kinnitavad kas või Aarelaid-Tarti, Kõresaare-Jõesalu ja Nugini-Hatšurjani artiklid.

Küsitavaks jääb Helsingi Ülikooli professori ja Balti elulugude uurijate teeneka mentori J. P. Roosi eessõna otstarbekus. Selles kujutatakse Balti riikide hetkeolukorda läbinisti mustades värvides („vaesuse plahvatuslik suurenemine”, „rahva allutamine ekstreemsete mõõtmatega drastilisele majandusrežiimile”, „vastutustundetu riigivõim, mis ainult nõuab, kuid ei anna midagi vastu”). Roos ennustab koguni praeguse ja lähituleviku „katastroofilise” olukorra peegeldumist Balti elulugudes, mis tema sõnul võib veelgi dramaatilisemaks muutuda. Ühestki kogumiku artiklist seda küll järeldada ei saa.

Nimetatud iluvigadele vaatamata on „Balti elulugude” näol tegemist suure õnnestumisega, isikliku ja kollektiivse mälu tõlgendus on siin jõudnud senisest märksa detailirohkemale ja küpse analüüsi tasandile.

Anu Kannike

Raamat inimeste eneseteostusest rahvusluse tõusu sajandil

Aldur Vunk. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2012, 191 lk.

Me ei saa teada, millal „Kuningamäng” maa-rahva hulka levis ja kust see endeline kaardimäng oma viie osalisega (kuningas, kindral, kubjas, kaks talupoega) õieti pärineb. Oluline on, et hea õnne korral võis talupoegki tõusta kuningaks. Johann Heinrich Rosenplänteri järgi mängisid seda ühiskonnakorraldust peegeldavat ning kardinaalseid muutusi ja võimalusi pakuvat mängu Pärnumaa pärisorised eestlased, kes ju võisid olla, võisid ka mitte olla kuulnud prantslaste rituaalsest kuningatapust giljotiinil ja kindlasti ei osanud ette näha sündmusi, mis neid endidki peagi Euroopa uuenemisprotsessi tõmbasid.

Kui inimene kord juba on mängiv olend (*homo ludens*), miks ei peaks siis see kajastuma ka ajalookirjutuses. „Kuningamäng” on siiski eeskätt teose leidlik allegooriline raamistik. Autor keskendub selles tõemeeli sotsiaalajaloole, Baltimaade ühiskonda haaranud rahutule liikumisele, käärimisele ja segunemisele. Kõik see vajabki süvauurimist kuni perekonna- ja isikutasandini ning uut moodi mõtestamist. Samas võib lugeja tajuda piiblitarkustki sisaldavas tekstis ka midagi saagalikku.

Teose struktuuri loovad Läänemere provintside ühiskonnale iseloomulikke seisusi ja rühmi esindavate perekondade lood läbi põlvkondade, keskendudes neist võrsunud silmapaistvate tegelaste elukäigule. Hinnatakse nende tähendust omas ajas ning järelmõju. Huvitav on jälgida, kuidas muutuv aeg vormib tegelaste elustategiaid, kogeme inimloomuses ja -käitumises ilmnevat igipüsivat. Sageli kordub märksõna „pärisorjuse kaotamine”, millest algas eestlaste ja lätlaste jaoks otsustav 19. sajand, kui ajaloo vaekaussidel selgus, et ka nendel rahvastel on moderniseerivas maailmas oma osa täita.

Põlisrahvaste metamorfoosis oli oma roll kogu Läänemere provintside ühiskonnal. See-

pärast on igati õigustatud, et autor alustabki ühe üsna värske Saksamaa juurtega baltisaksa perekonnast. Siit pärines Carl Gustav Jochmann (1789–1830), keda veel inimpõlv pärast tema surma on nimetatud väljapaistvaimaks Läänemere provintsidest võrsunud publitsistiandeks (lk. 43). Autori sõnul avas Jochmanni looming ja avab veel nüüdki eurooplaste silmi, mida kinnitab tema teoste taasavaldamine tänapäeva Saksamaal. Seega on tegemist meie maa traditsiooniliselt kitsarinnalisteks peetud oludest võrsunud mõtlejaga, rahvusvahelise mehega.

C. G. Jochmann suri ajal, mil estofiilsus oli alles elujõus. Me ei kuule midagi tema sidemest tuntud estofiilidega, kuid vähemalt praktiline rahvasõber ta oli ning oma vara pändas ta eesti laste koolide toetamiseks ja sisustamiseks. 1873. aastal avatigi Pärnus tema pändvara arvel tuntud Jochmanni eraalgkool. See oli kahtlemata teenekas ja vajalik õppeasutus, kuid venestuse eel seal eesti keelt ei õpetatud – erinevalt Pärnu Eesti Elementaarkoolist. Seevastu vene keele tunde oli Jochmanni koolis kõige enam (vt. Eesti kooli ajalugu, 2. kd. (2010), lk. 169).

Järgnevalt vaadeldakse eesti talurahva rahvuseelse emantsipatsiooni stsenaariume. Siin oli oluline inimväärikust sisendanud hernhuutlik liikumine, mis Liivi- ja Eestimaa le jõudis 1729.–1730. aastal. Liikumine haaras nii aadlike kui talupoegi, kelle ühisel jõul kerkis palve- ja koolimaju. Usutöös välja paistnud talupoegi vabastasid mõisnikud tihtipeale pärisorjusest, mis aitas kaasa eestlastest jõukama ja algatusvõimelisema kihi moodustumisele. Osa haridust saanutest saksastus, kuid mitte kõik. Mitmed ei distantseerunud omastest ja külarahvast ning nende kodukeel oli eesti keel.

Vennastekogudus soodustas läbikäimist talurahva paremiku ja pastorite ning mõisnike vahel. Ristsetel ja matustel kohtusid eesti ja saksa seltskonnad. Sõlmusid sidemed ühiskonna kõrgkihtide esindajatega, mis oli tollal eestlastele oluline edasijõudmise tingimus. Perekonnalugude ja tutvusringkondade uurimine näitab autori põhjalikkust arhiivitöös ning annab lisa eesti-baltisaksa kultuuriühitsuse mõistmiseks.

Valgustussajandil ja 19. sajandi algul ühiskondlikul redelil tõusnud ja ajalookirjanduses jäädvustatud eestlasi ei ole eriti palju, arvestades, et eestlaste rahvaarv kasvas ajavahemikul 1712.–1800. a. enam kui kahekordseks. Muidugi võib uurimine edaspidi lisa tuua. Ent, nagu A. Vunk näitab, oli ka tagasilibisemine talurahva hulka tavaline. Hiljem imes eesti keskkihi järeltulijatest teatud osa endasse Peterburi sealse

ülikooli lõpetanute nimed 1820.–1860. aastatel viitavad Raimo Pullati arvates mõnelgi korral nende võimalikule eesti päritolule (vt. R. Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn, 2004, lk. 111). A. Vunk osutab veel ühele teele, kuhu suundusid eesti talupoegliku eliidi pojad: neist said riigiteenijad, kes on jäänud nii eestikeskses kui baltisaksa käsitluses kõrvaliseks või hoopis välja. Üks selline oli pärisorjana sündinud Michael Schwan (1790–1841), kes tõusis Vene teenistustabeli (vastav valikuline koonddabel on raamatu lõpulehekülgedel) VIII astmele ja sai pärandatava aadlitiitli kandjaks. Imetleda sellist tõusu võib, kuid rahvuslikku uhkust kehtutada pole mõtet – sellist nähtust esines feodaalses seisushiskonnas ka mujal. Mõtet on aga seda vaadelda Läänemere provintside eritingimuste taustal, mida A. Vunk teebki, andes ühest erandliku elukäiguga haritlasest tänuväärt esmakäsitluse.

Eesti haridusloos on M. Schwanil koht eelkõige Tartu kreiskooli, eestikesksest vaatevinklist saksakeelse ja võõravõitu, baltisaksa vaatevinklist aga vähetähtsa alam- ja keskkihtide kooli kauaaegse (1824–1841) inspektorina. Kas võiks teda aga paigutada selliste kultuuriloos tuntud kreiskooliinspektorite nagu Johann Jakob Nocksi, Carl Friedrich Russwurmi, Alexander Heinrich Neusi või Carl Oetteli kõrvale? Vaevalt küll. Äramärkimist on M. Schwan leidnud näiteks Allan Liimi artiklis (vt. rmt.: Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koost. H. Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998, lk. 146), lõpliku hinnangu talle kui pedagoogile peaks andma kogu sinise ühiskonna arengule tegelikult väga tähtsate kreiskoolide ajaloo süvauurimine. Estofiili M. Schwanist ei saanud ja eesti rahvuslastest haritlaste esimesse põlvkonda ta samuti ei kuulu.

Kiire sotsiaalse tõusuga kaasnes sageli tõusiklik küünilisus. Kui seda omadust ühegi selle raamatu peategelase juures saab täheldada, siis on selliseks vast pärisorjast aadlimeheks saanud M. Schwan. Ta eemaldus oma rahvast, samas ka „sakslased ei võtnud teda lõpuni omaks” (lk. 121) ja tema pojad ei suutnud karjääriredelil enam isa saavutusi korrata. Kas aga „juurte läbiraumimine” võis olla oluline eeldus, et M. Schwani „perekond kaotas sihi kuskile pürgida”? (lk. 121) Tegemist on probleemiga ambivalentse identiteedi mõjust inimese käitumisele ja kogu eluhoiakule, millest ajaloouurijad tõepoolest kaarega mööda käia ei tohiks. Kahjuks jääb eeltoodud väide ka käesolevas töös tõestamata,

mistõttu lugejal võib jääda mulje, et siin on autor lihtsalt rahvusromantilisele käsitluslaadile veidi lõivu maksnud. M. Schwan on selles raamatus nii üht ajastule omast eesti kui ka alati ja kõikjal esinevat inimitüüpi iseloomustav tegelane. Viimane, keda võib paigutada eelärkamisaega, mis temast küll mööda läks.

Eesti rahvusliku liikumise radikaliseerumist esindab kõstri perest võrsunud Lorenz Johannes Schwan (1824–u. 1885), kes pöördus alandlikust hernhuutlusest koguduse autonoomiat toonitava võiduka baptismi poole. Tema eesmärk oli usklike moodne vabakoguduslik liit (lk. 82), mis isegi Aleksander II aegsel piiratud ja pooliku südametunnistusevabaduse ajal oli Vene riigis utoopiline. Autori üldistus, et L. J. Schwani misjonitöö „jäi siiski suurimaks eestlaste omakeelsele usule äratamise ettevõtmiseks” (lk. 93), on metafoorne. Sest rahva valdava osa usuolu oligi emakeelne, mõneti kärpis seda vaid saksastumine ja venestumine. Pigem oli tegemist alternatiivse lahenduse otsimisega kriisi jõudnud ametlikele kirikutele. Niisuguseid oma tee otsimisi on ajaloolased esile toonud ka hariduses, põllumajanduses ja mujalgi. Pealegi on osa inimesi alati alid uutele usuelamustele. Ja kuigi Eesti elanike usuvabadus realiseerus hiljem ning teisel teel, on L. J. Schwani üritus ikkagi väärt uurimist ja mäletamist.

Huvitav on mõte kahest voolust „edasi-jõudnud maarahva” hulgas: vennastekoguduse liikmed ei pidanud õigeks oma rahvuse salgamist ja vanematest lahtiütlemist. Pragmaatiline, ratsionalistlik seltskond (nagu M. Schwan) aga võttis saksastumist paratamatusena. Raamatu kolme esimese peatüki ühiseks nimetajaks on seisuslikkuse ja etnilisuse võitlus (*resp.* võistlus) ehedal kujul.

Viimase, neljanda peatüki kangelaseks on taas siitmaalt pärit maailmamees, nüüd juba eesti kannust võrsunud Friedrich von Martens (1845–1909). Juba tema lapsepõlv peegeldab uut aega, kus paternalismil ja kõrgemal seisjate filantrooplusel ei olnud eestlaste alamast seisusest pääsemisel enam endist osa. Nii on ka Friedrich Fromholdi vaderite nimistu päris esinduslik, kuid tema tõus rahvusvaheliseks tegelaseks algas siiski Peterburi Peetri koguduse orbudekoolist. Teda viisid edasi elukoige talent ja tohutu töövõime, lisaks diplomaadi eriomadused. Martens ei elanud enam ärkamisaja koidikul. Ta teadis, et eestlastest, kellest ta pärineb, oli saanud kultuurautonoomiat vääriv rahvus, kuid kelle loomulikuks poliitiliseks elupaigaks ta ilmselt pidas Vene impeeriumi. Nagu ka Jakob Hurt.

Hurt ja Martens olid nagu võimas tandem, kellest üks tegi tööd natsionaalsel, teine rahvusvahelisel areenil. Ning nende eluaastadki langesid ligilähedaselt kokku. Martensi surm läbi varasuvisse Liivimaa sõitvas rongis, kuskil peatselt maailmakaardile tuleval Eesti-Läti riigipiiril, on sümbolne.

Kokkuvõttes on tegemist huvitava teosega, mis näitab eestlaste rahvuseelse emantsipatsiooni teid ja viise, valgustab eestlaste ja baltisakslaste põimuvat kooselu ja on lisandiks 19. sajandi Eesti haritlaskonna terviklikule uurimisele. Raamat on ajaloolis-akadeemiline, samas mõneti ajatult kuulutuslik, mille üks mõte on väärtustada iga oma koormat kandvat ja aja nõudeid täitvat inimest.

Publikatsioon on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teema SF0130038s09 raames.

Väino Sirk